مجله یافته های علوم تربیتی و آموزشی

جایگاه صبر در متون تعلیمی فارسی

محمد متین شهنوازی خرم

زبان و ادبیات فارسی (کارشناسی ارشد)

دکتر آمنه شه‌بخش

دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرستان خاش

MDOI-02-2026.0598

19-2-27EFB7

چکیده

صبر، به‌عنوان یکی از بنیادین‌ترین فضایل اخلاقی در آموزه‌های اسلامی، نقشی محوری در شکل‌گیری و غنای متون تعلیمی فارسی ایفا کرده است. این پژوهش با هدف بررسی جایگاه صبر در متون تعلیمی فارسی، در چارچوب درس «سیر آراء و عقاید اسلامی در ادب فارسی» انجام شده است. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتوای متون تعلیمی منظوم و منثور فارسی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که صبر در ادبیات تعلیمی فارسی، با سه گرایش متمایز اما درهم‌تنیده جلوه‌گر شده است: گرایش اخلاق دینی و انسانی (در آثار فردوسی و سعدی)، گرایش اخلاق فیلسوفانه (در آثار خواجه نصیرالدین طوسی)، و گرایش اخلاق عرفانی (در نوشته‌های سنایی، عطار، مولوی، حافظ و جامی) که هر یک با مضمون‌پردازی‌های خاص خود همراه است . یافته‌های کلیدی نشان می‌دهد که در متون تعلیمی، صبر نه‌تنها به‌عنوان یک فضیلت فردی، بلکه به‌عنوان شرط لازم برای رسیدن به اهداف عالیه انسانی، کلید پیروزی، و نشانه آزادگی معرفی شده است . در مثنوی معنوی، صبر به‌عنوان «مهارت» و «ابزار مقاوم‌سازی» در برابر فشارهای روانی و استرس مطرح می‌شود که از طریق تمرین و عادت‌دهی قابل کسب است . همچنین مشخص شد که ادبیات تعلیمی فارسی، با بهره‌گیری از حکایت‌ها، تمثیل‌ها، و ابیات حکمت‌آموز، صبر را به‌صورت غیرمستقیم و هنرمندانه به مخاطب آموزش می‌دهد. نتیجه‌گیری پژوهش حاکی از آن است که صبر در متون تعلیمی فارسی، فراتر از یک مفهوم اخلاقی صرف، به‌عنوان یک راهبرد عملی برای مواجهه با چالش‌های زندگی و دستیابی به کمال انسانی معرفی شده است.

کلیدواژه‌ها: صبر، ادبیات تعلیمی، اخلاق دینی، اخلاق عرفانی، اخلاق فلسفی، سیر آراء و عقاید اسلامی

۱.مقدمه

صبر، در فرهنگ اسلامی-ایرانی، جایگاهی فراتر از یک فضیلت اخلاقی ساده دارد. این مفهوم، در قرآن کریم در حدود هفتاد آیه مورد تأکید قرار گرفته و در حدیث نبوی، نیمی از ایمان شمرده شده است . امام علی (ع) موقعیت صبر را در برابر ایمان، همانند موقعیت سر نسبت به بدن دانسته‌اند؛ اشاره به اینکه بدون صبر، ایمان نمی‌تواند پایدار بماند .

این جایگاه والا، در ادبیات فارسی، به‌ویژه در متون تعلیمی، بازتاب گسترده‌ای یافته است. ادبیات تعلیمی، شاخه‌ای از ادبیات است که در آن، فضایل اخلاقی و آموزه‌های حکمت‌آموز، به شیوه‌هایی هنرمندانه و با مضمون‌پردازی‌های ظریف آموزش داده می‌شود . صبر و شکیبایی، به‌عنوان یکی از نمونه‌های صفات نیک انسانی، در ادب منظوم و منثور فارسی، در قالب‌هایی زیبا و تأثیرگذار بیان گردیده است .

سیر آراء و عقاید اسلامی در ادب فارسی، نشان می‌دهد که صبر، تحت تأثیر آموزه‌های قرآنی و روایی، به یکی از محوری‌ترین مفاهیم اخلاقی در متون تعلیمی تبدیل شده است. با این حال، این مفهوم، در آثار شاعران و نویسندگان مختلف، با تفاسیر و گرایش‌های متفاوتی همراه بوده است. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که صبر در نزد بزرگان ادب فارسی با سه گرایش متمایز جلوه‌گر شده است: اخلاق دینی و انسانی در آثار شاعرانی چون فردوسی و سعدی، اخلاق فیلسوفانه در آثار خواجه نصیرالدین طوسی و دیگران، و اخلاق عرفانی در نوشته‌های سنایی، عطار، مولوی، عزالدین کاشانی، حافظ و جامی .

پژوهش حاضر با تمرکز بر بررسی جایگاه صبر در متون تعلیمی فارسی، به دنبال پاسخ به این پرسش اساسی است که این مفهوم، در آثار برجسته ادب تعلیمی، چگونه تعریف، تفسیر، و آموزش داده شده و چه تفاوت‌هایی در رویکردهای مختلف به آن وجود دارد.

۲.روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است و با رویکرد تحلیل محتوای متون تعلیمی منظوم و منثور فارسی انجام شده است. جامعه آماری شامل آثار برجسته ادب تعلیمی از سده‌های نخستین اسلامی تا دوره متأخر است. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند از میان آثاری که بیشترین بهره را از مفهوم صبر برده‌اند، انجام شده است. ابزار گردآوری داده‌ها شامل فیش‌برداری از منابع معتبر ادبی و استخراج شواهد از

متون تعلیمی است. داده‌ها با استفاده از روش تحلیل کیفی و طبقه‌بندی بر اساس گرایش‌های سه‌گانه (دینی، فلسفی، عرفانی) تحلیل شده‌اند.

۳.پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی به بررسی جایگاه صبر در ادبیات فارسی پرداخته‌اند. علی‌اکبر افراسیاب‌پور در پژوهشی با عنوان «فضیلت صبر در ادبیات تعلیمی» نشان داده است که «بردباری، برای رسیدن به هدف، نوعی انتظار و مقاومت برای گشایش است که در آموزه‌های دینی سابقه داشته و در نزد بزرگان ادب فارسی با سه گرایش اخلاق دینی و انسانی در آثار شاعرانی چون فردوسی و سعدی و با گرایش اخلاق فیلسوفانه در آثار خواجه نصیرالدین طوسی و دیگران و بالاخره با گرایش اخلاق عرفانی در نوشته‌های سنایی، عطار، مولوی، عزالدین کاشانی، حافظ و جامی آمده که تفاوت‌هایی با هم دارند» .

در حوزه آموزه‌های دینی، حضرت آیت‌الله مکارم شیرازی در تبیین جایگاه صبر در اسلام، بر این نکته تأکید کرده‌اند که «صبر از مهم‌ترین ارکان ایمان است» و «هیچ کار بدون صبر سامان نمی‌یابد» . ایشان با استناد به حدیثی از امام علی (ع) نقل می‌کنند: «إِذَا فَارَقَ الصَّبْرُ الْأُمُورَ فَسَدَتِ الْأُمُورُ؛ هنگامی که صبر از کارها جدا شود فاسد خواهند شد» .

در حوزه روان‌شناسی، پژوهش‌ها نشان داده‌اند که صبر، به‌عنوان یک مهارت روان‌شناختی، «عبارت است از به‌کارگیری کنترل در برابر تکانه‌های عاطفی و رفتاری که موجب تدبر در تصمیم‌گیری مؤثر در شرایط مختلف (بحرانی) زندگی می‌گردد» . این تعریف، نشان‌دهنده پیوند میان مفهوم دینی-اخلاقی صبر و رویکردهای روان‌شناختی معاصر است.

۴.سوالات تحقیق

۱. صبر در متون تعلیمی فارسی، با چه گرایش‌ها و رویکردهایی مطرح شده است؟

۲. هر یک از گرایش‌های سه‌گانه (دینی، فلسفی، عرفانی)، چه تعریف و کارکردی برای صبر ارائه می‌دهند؟

۳. شاعران و نویسندگان برجسته ادب تعلیمی، چگونه از صبر برای آموزش فضایل اخلاقی بهره گرفته‌اند؟

۴. جایگاه صبر در متون تعلیمی، با آموزه‌های اسلامی (قرآن و حدیث) چه پیوندی دارد؟

۵.تعریف مفاهیم

صبر: در لغت به معنای «حبس و منع» است و در اصطلاح اخلاقی، به معنای «خودداری نفس از جزع و بی‌تابی در برابر ناگواری‌ها» به‌کار می‌رود . در آموزه‌های دینی، صبر به سه نوع تقسیم می‌شود: صبر در برابر ناگواری‌ها، صبر در راه اطاعت، و صبر در برابر گناه . برترین نوع صبر، «صبر جمیل» است که در آن، شکایت به مردم برده نمی‌شود .

ادبیات تعلیمی: شاخه‌ای از ادبیات که در آن، فضایل اخلاقی و آموزه‌های حکمت‌آموز، به شیوه‌هایی هنرمندانه و با مضمون‌پردازی‌های ظریف آموزش داده می‌شود . این نوع ادبیات، نه فقط برای سرگرمی، بلکه برای تربیت و هدایت مخاطب نوشته می‌شود.

اخلاق دینی: رویکردی به اخلاق که بر اساس آموزه‌های دینی (قرآن و حدیث) بنا شده و فضایل اخلاقی را به‌عنوان تکالیف شرعی و راه‌های تقرب به خدا معرفی می‌کند.

اخلاق فلسفی: رویکردی به اخلاق که بر اساس عقل و استدلال بنا شده و فضایل اخلاقی را به‌عنوان راه‌های رسیدن به سعادت و کمال انسانی معرفی می‌کند. خواجه نصیرالدین طوسی در «اخلاق ناصری» نماینده برجسته این رویکرد است.

اخلاق عرفانی: رویکردی به اخلاق که بر اساس سیر و سلوک عرفانی بنا شده و فضایل اخلاقی را به‌عنوان مراحل ضروری برای رسیدن به فنا و بقا معرفی می‌کند. سنایی، عطار، مولوی و حافظ نمایندگان برجسته این رویکرد هستند.

۱۶.اعتبارسنجی

اعتبار پژوهش حاضر از چند طریق تأمین شده است. نخست، استفاده از منابع معتبر ادبی و متون تعلیمی اصیل. دوم، استناد به پژوهش‌های علمی منتشرشده در مجلات معتبر دانشگاهی که با روش‌های دقیق علمی انجام شده‌اند . سوم، تطبیق یافته‌ها با چارچوب‌های نظری موجود در بلاغت سنتی و مطالعات ادبی معاصر. چهارم، تحلیل نمونه‌های متعدد از آثار شاعران مختلف برای اطمینان از تعمیم‌پذیری یافته‌ها. این اقدامات، پایایی و روایی تحلیل را تضمین می‌کنند.

۷.یافته‌های مقاله

۷.۱. گرایش اخلاق دینی و انسانی: فردوسی و سعدی

در گرایش اخلاق دینی و انسانی، صبر به‌عنوان یک فضیلت انسانی و تکلیفی دینی معرفی می‌شود. فردوسی در شاهنامه، صبر را به‌عنوان ویژگی‌ای حماسی و انسانی به تصویر می‌کشد که به قهرمانان در مواجهه با چالش‌ها کمک می‌کند. سعدی نیز در گلستان و بوستان، صبر را به‌عنوان یک فضیلت اخلاقی که به سعادت دنیوی و اخروی منجر می‌شود، معرفی می‌کند .

سعدی در بوستان، صبر را شرط رسیدن به موفقیت می‌داند:

به صبر اندر است آسانی کار / که صبر تلخ آمد و میوه شیرین

این بیت، نشان‌دهنده نگاه سعدی به صبر به‌عنوان یک فرآیند است: صبر، در ابتدا تلخ است، اما نتیجه آن، شیرین و ارزشمند خواهد بود. این نگاه، با آموزه‌های قرآنی که برای صابران اجر بی‌حساب وعده داده شده، هماهنگ است .

۷.۲. گرایش اخلاق فلسفی: خواجه نصیرالدین طوسی

در گرایش اخلاق فلسفی، صبر به‌عنوان یک فضیلت عقلانی معرفی می‌شود که از طریق استدلال و تربیت نفس به دست می‌آید. خواجه نصیرالدین طوسی در «اخلاق ناصری»، صبر را یکی از فضایل بنیادین می‌داند که به تعادل روحی و کمال انسانی منجر می‌شود .

در نگاه فلسفی، صبر نه فقط در برابر ناگواری‌ها، بلکه در برابر امیال نفسانی و تکانه‌های عاطفی نیز ضروری است. این نگاه، با تعریف روان‌شناختی معاصر از صبر هماهنگ است: «صبر عبارت است از به‌کارگیری کنترل در برابر تکانه‌های عاطفی و رفتاری که موجب تدبر در تصمیم‌گیری مؤثر در شرایط مختلف زندگی می‌گردد» .

۷.۳. گرایش اخلاق عرفانی: سنایی، عطار، مولوی و حافظ

عمیق‌ترین و گسترده‌ترین جلوه صبر در متون تعلیمی فارسی، در آثار عرفانی دیده می‌شود. در این گرایش، صبر به‌عنوان یکی از مراحل ضروری سیر و سلوک عرفانی معرفی می‌شود که سالک را در برابر ناگواری‌ها و بلاها استوار می‌کند.

مولوی در مثنوی معنوی، صبر را به‌عنوان مهارتی روان‌شناختی و راهبردی معرفی می‌کند که از طریق تمرین و عادت‌دهی قابل کسب است. او در ابیات متعددی، به فواید صبر اشاره می‌کند:

صبر آمد نان و حلوا را بها / صبر آمد جان و سر هر دو سرا

در این بیت، مولوی صبر را نه فقط به‌عنوان یک فضیلت، بلکه به‌عنوان «بها» و «ارزش» هر چیز مطلوب معرفی می‌کند. بدون صبر، هیچ دستاوردی به دست نمی‌آید.

مولوی همچنین در مثنوی، صبر را به‌عنوان ابزاری برای مقاوم‌سازی در برابر فشارهای روانی معرفی می‌کند. این نگاه، با رویکردهای روان‌شناختی معاصر که صبر را به‌عنوان «مصون‌سازی در مقابل استرس» معرفی می‌کنند، هماهنگ است . در این رویکرد، «والدین از کودکی با اجازه دادن به کودک که استرس‌ها را در حد ضعیف رفته رفته تجربه کند موجب خودسازی او می‌شود و به تدریج تحمل کودک از سختی‌ها بالا می‌رود» .

۷.۴. پیوند با آموزه‌های اسلامی: قرآن و حدیث

جایگاه صبر در متون تعلیمی فارسی، به‌طور مستقیم با آموزه‌های اسلامی پیوند دارد. قرآن کریم، صبر را به‌عنوان یکی از مهم‌ترین فضایل معرفی کرده و برای صابران، اجر بی‌حساب وعده داده است: «إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُم بِغَيْرِ حِسَابٍ» .

در روایات اسلامی نیز، صبر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. امام علی (ع) می‌فرماید: «الصَّبْرُ أَحْسَنُ حُلَلِ الْإِيمَانِ، وَ أَشْرَفُ خَلَائِقِ الْإِنْسَانِ؛ صبر و استقامت برترین زیور ایمان، و شریف‌ترین خوی‌های انسان است» . همچنین از امام صادق (ع) نقل شده است: «لَا يَنْبَغِي لِمَنْ لَمْ يَكُنْ صَبُوراً أَنْ يُعَدَّ كَامِلًا؛ کسی که صبور و استوار نباشد، شایسته آن نیست که در شمار افراد کامل شمرده شود» .

این روایات، نشان‌دهنده جایگاه صبر به‌عنوان یک فضیلت بنیادین در آموزه‌های اسلامی است که مستقیماً بر متون تعلیمی فارسی تأثیر گذاشته است.

۷.۵. صبر جمیل: برترین نوع صبر

در متون تعلیمی و آموزه‌های اسلامی، «صبر جمیل» به‌عنوان برترین نوع صبر معرفی شده است. صبر جمیل، صبری است که در آن، شکایت به مردم برده نمی‌شود. حضرت یعقوب (ع) در برابر عمل بی‌رحمانه فرزندانش نسبت به یوسف (ع)، فرمود: «فَصَبْرٌ جَمِيلٌ؛ صبر زیبا و نیک می‌نمایم» .

قرآن کریم نیز خطاب به پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: «فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا؛ پس صبر جمیل پیشه کن» . از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نقل شده است: «صبر جمیل، صبری است که در آن شکایت به مردم نباشد» .

این مفهوم، در متون تعلیمی فارسی نیز بازتاب یافته و به‌عنوان بالاترین مرحله صبر معرفی شده است.

۸.نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی جایگاه صبر در متون تعلیمی فارسی در چارچوب درس «سیر آراء و عقاید اسلامی در ادب فارسی» انجام شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که صبر، به‌عنوان یکی از بنیادین‌ترین فضایل اخلاقی در آموزه‌های اسلامی، در متون تعلیمی فارسی با سه گرایش متمایز اما درهم‌تنیده جلوه‌گر شده است.

پاسخ به سؤال اول: صبر در متون تعلیمی فارسی، با سه گرایش اصلی مطرح شده است: گرایش اخلاق دینی و انسانی (فردوسی و سعدی)، گرایش اخلاق فلسفی (خواجه نصیرالدین طوسی)، و گرایش اخلاق عرفانی (سنایی، عطار، مولوی، حافظ و جامی) .

پاسخ به سؤال دوم: در گرایش دینی، صبر به‌عنوان تکلیفی شرعی و فضیلتی انسانی معرفی می‌شود که به سعادت دنیوی و اخروی منجر می‌گردد. در گرایش فلسفی، صبر به‌عنوان فضیلتی عقلانی که از طریق استدلال و تربیت نفس به دست می‌آید، معرفی می‌شود. در گرایش عرفانی، صبر به‌عنوان مرحله‌ای ضروری در سیر و سلوک و ابزاری برای مقاوم‌سازی در برابر فشارهای روانی مطرح می‌شود.

پاسخ به سؤال سوم: شاعران و نویسندگان برجسته ادب تعلیمی، از صبر برای آموزش فضایل اخلاقی بهره گرفته‌اند: سعدی با تأکید بر شیرینی نتیجه صبر، مولوی با معرفی صبر به‌عنوان «بها» و «ارزش» هر چیز مطلوب، و خواجه نصیرالدین طوسی با تبیین صبر به‌عنوان فضیلتی عقلانی که به تعادل روحی منجر می‌شود.

پاسخ به سؤال چهارم: جایگاه صبر در متون تعلیمی فارسی، به‌طور مستقیم با آموزه‌های اسلامی پیوند دارد. قرآن کریم با تأکید بر صبر در حدود هفتاد آیه و وعده اجر بی‌حساب برای صابران، و روایات اسلامی با معرفی صبر به‌عنوان «برترین زیور ایمان» و «نیمی از ایمان»، زمینه‌ساز حضور گسترده این مفهوم در ادب تعلیمی فارسی شده‌اند .

نتیجه نهایی: صبر در متون تعلیمی فارسی، فراتر از یک مفهوم اخلاقی صرف، به‌عنوان یک راهبرد عملی برای مواجهه با چالش‌های زندگی و دستیابی به کمال انسانی معرفی شده است. این مفهوم، با پیوند عمیق با آموزه‌های اسلامی، به یکی از محوری‌ترین فضایل اخلاقی در فرهنگ اسلامی-ایرانی تبدیل شده است. ادبیات تعلیمی فارسی، با بهره‌گیری از حکایت‌ها، تمثیل‌ها، و ابیات حکمت‌آموز، صبر را به‌صورت غیرمستقیم و هنرمندانه به مخاطب آموزش می‌دهد و آن را به‌عنوان کلید پیروزی، نشانه آزادگی، و شرط رسیدن به اهداف عالیه انسانی معرفی می‌کند.

۹.منابع و مآخذ (به شیوه APA)

افراسیاب‌پور، ع. ا. (۱۳۹۱). فضیلت صبر در ادبیات تعلیمی. پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، ۴(۱۶)، ۱۳۰-۱۰۳.

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۷). صبر و مقاومت در آموزه‌های دینی. قم: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی.

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۷). ارزش و اهمیت «صبر» در کلام امام علی (ع). قم: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی.

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۷). جایگاه «صبر» در اسلام. قم: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی.

مکارم شیرازی، ن. (۱۳۹۷). اهمیت «صبر» در نگاه امام علی (ع). قم: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی.

صبر و مقاومت در سیره پیشوایان. (۱۳۸۸). قم: پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه.

مهارت صبر. (۱۳۹۶). مشهد: دانشگاه علوم پزشکی مشهد.

عینعلیلو، ع. (۱۴۰۴). سیر آراء و عقاید اسلامی و تأثیر آن در ادب فارسی. تهران: انتشارات چاپار.

شمیسا، س. (۱۳۹۰). نگاهی تازه به بدیع. تهران: انتشارات میترا.

طهماسبی، ف. (۱۳۹۸). بلاغت کاربردی در پیوند با نظریه‌های ادبی معاصر. تهران: انتشارات روشن‌اندیشان.

همایی، ج. (۱۳۶۹). فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران: انتشارات توس.